

TÜRKÇEDE $\tilde{n} \sim \tilde{g}$ SESİNE DAİR

SAADET ÇAGATAY

§ 1. Eski lehçelerimizde gerek içseste gerek sonseste olsun \tilde{n} olarak okuduğumuz sesin Köktürk alfabesinde hususî bir harfle gösterildiği malûmdur. Sesleri belirtmek bakımından daha da kusurlu olan Uygur ve Mani alfabesinde de *ng* şeklinde, Uygurcadan daha fazla, bitişik harflerle de ses kıymetini vermeğe çalışan eski Brahmi yazılarıyla yazılmış olan metinlerimizde de bu sesin *n* sesinden farklı olarak gösterildiğini, nihayet Arap harfli eserlerde de \tilde{n} sesinin Uygurcada olduğu gibi *ng* ك مurekkep harfleriyle ifade edildiğini ve bazan da ك م, ك 'in bu sesin yerine yazıldığını katî olarak biliyoruz. Bu \tilde{n} sesi, ses teşkili bakımından damak kapanma fonemlerinden *g*, \tilde{g} , *k*, *q* larla pek yakın münasebette bulunduğundan, eski lehçelerimizde bile bazan yerini *g* sesine terkettiğini görüyoruz. Meselâ Köktürk âbidelerinde (E23) *barıgma bardıg*'da *bardiñ* yerinde kullanılan fiil tasrifinde 2. ş. ifade eden \tilde{n} , \tilde{g} şeklinde, cemisi (SE) *bar-dıgız* yazılmıştır. Bunun gibi yine aynı âbide de: *yañınlıdıg*, *yañıldıñ* yerine; *barduq yirde ädgüg ol äriñç* 'vardığın yerde hayırın şu olmuştur', 2. ş. iyel. *ädgüg* < *ädgüñ* yerinde; *yablaq kigürtüg* 'fenalık getirdin', *kigürtüg* < *kigürtüñ* yerine, yani < *kir-gür-tiñ* 'girdirdin'. (N 9-10) *ärtigiz* 'idiniz', (E25) Türk *budumg* atı küsi yoq bolmazun tiyin 'Türk milletinin adı sanı yok olmasın diye' -iñ genetik yerine -ig yazılmıştır.

§ 2. Eski lehçelerimizde içseste olan $\tilde{n} \sim \tilde{g}$ değişimleri AGGr §193 de - \tilde{n} z ve - \tilde{g} z 2. ş. cemi tasrif eki (âbideler de dahil olarak); -*garu* ve -*ñaruru* istikamet eki, meselâ : *iliñizgärü* 'ilinize doğru' ve *atlıglarıñaruru* 'adı sanı olanlara' *ögiñarü* 'annesine doğru', gibi misallerle gösterildiği üzere §30 *äñim* ve *ägim* 'kısımî'; *äñin* ve *ägin* 'omuz'; *äñir-* ve *ägir-* 'takipet-' kelimelerinde, yine aynı gramerin söz diziminde de *sağış*, *sağış*, *sañış*, 'sayma, ölçü' kelimelerinde $\tilde{n} \sim \tilde{g}$ görülmektedir. Bazı kelimelerde $\tilde{n} \sim \tilde{g} \sim k$ değişmesi mes. âbidelerde (E6) *kiñşür-* 'suikast tertip et-', AGGr de *kikşür-* 'tahrik et-' birine kız-'; Kâş. de *kikşür-* şeklinde aynı mânada mevcuttur.

Eski lehçelerde sonseste görülen $-ñ$, bir çok yeni lehçelerde bugün daha ziyade $-n$ olarak mes. Uyg. *yüñ* 'yün', *teriñ*, 'derin', *yalıñ* 'yalın', *iriñ* ve *yiriñ* 'irin', *otuñ* 'odun', *qaçañ* 'kaçan' (şu kadar); *ka-liñ* 'kalın' v.b. kullanılmaktadır. Bunun gibi galiba ta eski lehçelerde $ñ\sim n$ içseslerde de vuku bulmuştur, mes. AGGr §5 de Brahmi yazısı ile yazılmış metinlerde ki *qliñc* Uyg. *qılınç* 'amel, iş'; *pluñc* Uyg. *bulunç* 'kazanç', bazı eklerde ve bitişik seslerde $-ñcu$, $-jñā$, $-ña$ yani $-nçu$, $-yna$, $-na$ gibi misaller bunu göstermektedir.

§ 3. Bu devirden sonraki yazı dilinde mes. Kāşgari'nin Divan-ı Lûgatinde de buna benzer $ñ\sim g$ 'lara raslanmaktadır, mes.: *yagan* ve *yañan* 'fil', *yiñnā* ve *yignā* gibi. Bugünkü Türkiye Türkçesinde 'igne'; Rdl. (Kaz. Tel. Alt. Kır. Az.) *inā*, Kaç. *iñā*; Bar. Krm. Kom. Çag. *ignā*; gibi kelimelerin yanında gerek vokal gerekse konson bakımından (ك, گ) türlü seslere, yani $k g ñ$ 'ya tekabül ettiğinden) şüpheli olan bazı kelimelerle karşılaşılır. Mes. C. Brockelmann tarafından 'kuş tüyü' *yök* için okunan kelime, diğer bir yerde *yüñ* 'yün, pamuk, saç' (B. Atalay *yüñ*, *yük*, *yüg*, *yök* olarak bütün ses ihtimalleriyle verilmiştir) şeklinde okunmuştur ki, dilin vokal ve konson icaplarına göre *yök* değil de *yüg* veya *yük* olması $ñ\sim g$ ($-k$) değişmelerine herhalde daha da uygun düşer. Sonradan $-ñ\sim -n$ yumuşamasıyla yeni lehçelerde *yun* *ycn*, *con* v.b. olmuştur.

§ 4. Eski eserlerimizde Arap harflerinin yetersizliği yüzünden şüpheli kalan buna benzer kelimeler daha fazla da vardır, fakat bunların bazıları yeni lehçelerle mukayese yoluyla kontrol edilebilir. İbn Mühennâ lûgatinde *keleñü* كلكو 'tarla sığıcı', Kāş. da *kelegü* (C. Brockelmann *kälägü*) şeklindedir. Anadolu'da (Anadilden ve Söz Derl.) aynı kelime 'tarla faresi, tarla sığıcı' mânalarında *gelengi*, *gelengü*, *gelenki*, *geleni* şekillerinde yaşamaktadır. Türlü türlü eserlerde bulunan bir çok misallerden anlaşılacağına göre $ñ\sim g\sim y$ ses değişikliği galiba artık eski devirlerde de yazıya kadar geçmiş bulunmakadır. Meselâ: Uyg.-cada *müñüz*, *miñiz*, *müyüz* (AGGr da) 'boynuz' hem $ñ$ ile hem de y ile kayıtlıdır. Bu kelime Rdl. (Ot. Çag.)da hem *müñüz* hem de *mügüz*; Tar. *müñgüs*; Kır. *müyüz* olarak vardır. Kazan lehçesinde *mögöz* şeklindedir. Böylece bu $ñ\sim g\sim y$ gerek ayrı lehçelerde bir hususiyet olarak, gerekse aynı lehçede olsun konuşma ve yazı dilinde mevcut bir fonetik hâdisedir.

§ 5. Bu gibi kelimeler, muhtelif eski eserlerde türlü ses değişimleri ile ortaya çıktığından bir lehce içinde ağız farkı olarak da görülebilir. \tilde{n} fonemi, tabiatı bakımından hem nazal n gibi, hem de k g 'de olduğu gibi bir kapanma ile teşkil edildiğinden, m burun ve dudak sesiyle karışabilir. Böylece $m \sim v$ gibi dudak seslerindeki daralma vasfına uyarak sürtünücü $-y$ sesine kayabilir. Onun için de bu \tilde{n} değişmesinin bazı kelimelerde lehce ve ağızlar içinde oldukça geniş bir yayılması göze çarpmaktadır. Burada bunların hepsine hakkiyle temas edemeyeceğiz¹. Mes. 'biyin' için Uyg. *miyi* ve Rdl. KB. *māñi* / Kāş. *miñi* ve *māñilä*- 'beyin ye-' / İbn Mühennā *beyni* (veya *beyin*) / yeni lehcelerde Tar. *māyā* / Castren: Koyb. *mī* / Kaz. aynı / Soy. *mē* / Kar. *mā* / Yak. *māyi*, / Çuv. *mime* gibi şekillerde lehceye göre $\tilde{n} \sim g \sim y$ meselesi de silinmiş ancak bir vokal haline gelmiş veya Çuvaşçada olduğu gibi $\tilde{n} \sim n \sim m$ değişmesi ortaya çıkmıştır. Yine bunun gibi vokalleşme eski eserlerden "Oğuz Qağan" (W. Bang, R. Rahmeti) 103 de *sarı* < *singar* (-i iyel. 3. ş.) 'taraf' aynı şekil Sagay lehc. *sarqı* < *singar-qı* (-ki aidiyet ekiyle) kelimesiyle de sabittir. Aynı kelimenin bir teşkili olmak üzere $\tilde{n} \sim y$ ile Kazakçada *sayaq* 'yalnız, güzel'; Rdl. (Kır. Kkır.) *sıyaq* 'güzel' < *singar oq* vardır.

§ 6. Bundan başka Oğuz Qağan'da: *yağuz*, *yalğuz*, *çalğuz* < *yalnguz*'dan 'yalnız'; *yangğaq*, *çangaq*, *yaq* 'taraf' (yanak); yine yazı dili misalleri için İbn Mühennā'da bugün aksırmak şeklinde söylenen kelime *añsır-*, $\tilde{n} \sim q$ olarak görünmektedir. Codex Cumanicus'da da ş. zamirlerinin datiflerinde *mağa*, *maa*, *saa*, *ağar* gibi (fakat bunlarla beraber aynı eserde *aña saña maña* da var); *tekşi* (Ave Maria 46) 'mütenasip' < *teñiş-i* < *teñ* Uyg. 'türlü, ölçü başka'; Uyg. *māñiz*; H o u t s m a *megiz*; Osm. *beñiz*; Anadolu *bēz* (Ordu, Giresun) 'yüz' aynı ses değişmelerine raslıyoruz.

Aynı CC-da Uygurcada da olduğu gibi *eñ-* 'eğ'- / Az. *ey-* / Çag. OT. Tar. Küer. *äg-* / Alt. Tel. *añ-* ve Bar. *iñ-* (yeni $\tilde{n} < g$ olsa gerek bk. aş. § 10.) ve *iñen* 'pek' (eski Osm. metinlerinde *igen* okunur?); *üñ-* 'kazı-'; Kāş. *ök-* 'topla-' (herhalde *üg-*); AGGr *üñür* 'mağara, Alt. Tel. *ū-*; kir. *üy-*; Sag. Koyb. *üg-*; Çag. *ügü-* 'topla-, bir yere topla-' / ve CC *müñüş*; Kar. T. *muvuş*, *muyuş*. gibi tek tük kelimelerde tesbit edilebilir.

¹ Bk. M. R ä s ä n e n "Zur Lautgeschichte der türkischen Sprachen" S. 201 de *beyin*, *boynuz*, *bucak* (*müñüş*), *gömlek* gibi kelimelerin lehcelerde çok değişen şekillerini gösterdiğinden bunların hepsini tekrarlamaya lüzum görmüyoruz.

§ 7. Bu gibi ses değişmelerine W. Bang'da eserlerinde daima temas etmiş ve bunları kısmen Laut s u b s t i t u t i o n'la,² yani bir sesin yerine başka bir sesin geçmesiyle izah etmeğe çalışmıştır. Meselâ: Kosm II, s. 23 not 3 de $g \sim \tilde{n} \sim v$ için Kar. L. *miviz*; Kar. T. *müvüz* < *müñüz* Uyg. 'boynuz' bk. yuk. §4. Kar. T. *müvre-*, *mivre-* < *müñre-* < **mügre-* / Çag. *süngük*, *süväk* (Kar. T.), Osm. *sümük* v.b. göstermiştir. Aynı eserde $\tilde{n} \sim g \sim k$ 'lar için §16-17de *çüñürüq*, *çigürüq*, Kkır. *çüñür-* 'feryad et- v.b. örnekler vermektedir. "Monographien" s. 40, §27 de de $-q \sim \tilde{n} \sim n$ sonsesler hakkında kısaca bir kayıt vardır. W. Bang burada bu değişmenin bir fonetik hâdise mi veya herhangi bir morfolojik değişme mi mes. *çañ* < **çığan* gibi, olduğu hakkında katî bir fikir beyan etmemektedir. M. Räsänen'in "Materialien zur Lautgeschichte der türkischen Sprachen" adlı eserinde (Helsinki, 1949 Studia Orientalia XV) Nasale und Liquidae başlıklı bahis 195-203 s. iç ve sonseslerde olan bu gibi hâdiselere tahsis edilmiş ve oldukça geniş bir şekilde ele alınmış olan bu bahisler umumî olarak aydınlatılmıştır. Diğer akraba Altay dillerindeki bunun gibi değişmelere bilhassa G. J. Ramstedt yazılarında dikkati celbetmiştir. Mes. "Über die Konjugation des Khalka Mongolischen" Helsingfors. 1903, s. 90 da nominalsuffix Mog. **gulañ*, *qulañ* Türkçede *-qulaq*; s. 92 de: Mog. *-lañ*. Türkçede *-laq*, *-lağ* aynı sahifede bunun gibi diğer Mog. misaller verilmiştir. S. 91 de Mog. *-qay*, Türkçe *-qaq* (nomen usus); s. 117. de: Mancu dilinde raslanan bir *mangi* şeklini "Converbum contemporale" diye adlandırarak, onu datif **mağa* ile mukayese etmektedir. Devamında: Türk (Mogol) $g \sim q \sim$ Mogol ve Mancu $\tilde{n}g$, \tilde{n} seslerine geçişini artık biliyoruz, bunun için bu mukayese başka herhangi bir müdafaaya muhtaç değildir, demektedir. G. J. Ramstedt "Zur Verbstammbildungslehre der mongolisch-türkischen Sprachen" (JSFOu XXVIII, 1912) adlı eserinde Türk lehçelerinden de misaller getirerek bu bahse temas etmiştir, mes. S. 10; 47, 67 de *-gina-* (=Kalm. *-ñna*) dissimilationla < *-ñna* < **-ñla-*, Kır. Alt. *-ñda-*, < *-ñla-* ve *añda-n-* Alt. Tel. 'yuvarlan-', *añdar-* 'yuvarla-', *añ-*, Çag. *ag-*, Kır. Kaz. *au-* Kır. Kaz. *auna-* < **ağ-ni-* ve *yagmur* kelimesinin Türk lehçelerinde olan türlü ses değişmeleri verilmiştir. Ramstedt "Zur mongolisch-türkischen Lautgeschichte"

² Dilimizde *değişme* ve *değişim* pek çok mânaları içine aldığından biz şimdilik bu ince mefhumları veremiyoruz.

KSz XVI, 1915/16 s. 79 de $\acute{g} \sim w \sim \tilde{n}$ ses geçişlerine temas ettiği gibi, Nyk XXXII, 229-238 S. de Türkçe ve Mogolcanın \tilde{n} sesi üzerinde Macarca bir etüdü vardır. W. Radloff da "Phonetik" Leipzig, 1882, §§340, 343, C. Brockelmann Ostt. Grammatik §6 da kısaca bu değişmeler için misaller göstermişlerdir..

§ 8. $\tilde{n} \sim \acute{g}$ ses değişmesi yeni lehçelerde bazı yerlerde çokça bazı-
sında az olmak üzere tespit edilebilmektedir. Mes. Kaz. lehcesinde Köktürkçede olduğu gibi fiil tasrifinin cemi 2. ş. eklerinde bu hal tamamiyle yerleşmiştir. Karaçay Balkar ağızlarında da (KSz X, XII, XV, XVI) bu böyledir. Mes. 2. ş. müfret Kaz. şühudi mazi *bardıñ* 'vardın' *kildiñ* 'geldin'; şart: *barsañ*, *kilseñ*, 'varsan, gelsen'; Karaç. *ediñ* 'idin', *eseñ* 'isen', *ketmeseñ* 'gitmesen'; 2. ş. iyel. her iki lehcede: *ata-ñ*, *ana-ñ*, 2 ş. cemi Kaz. *bardıgız*, *kıldıgız*, *barsağız*, *kilsegiz* 'vardınız, geldiniz, varsanız, gelseniz'; Karaç. *edigiz*, *esegiz*, *ketmesegiz* 'idiniz, iseniz, gitmeseniz'; iyel. 2. ş. cemi her iki lehcede de *anağız*, *atağız* 'ananız, atanız'; emir kipinde *qal*, *qalğız*, *oqu*, *oquğuz* (Kaz. *uqıgız*) 'kalınız, okuyunuz' şekillerinde hiç bir istisnaya mahal bırakmadan konuşma dilinde kök salmıştır.

Ekleme: Bu tasrif, iyelik, emir ekleri muhtelif lehçelerde bazı ayrılıklar arzeder. Mes. ÖzbGGr §§244 iyel. *-ñ*, *-ñız*, 246 da tasrifler için *ñız*, *-ñlar*, *tursañız*, 'dursanız', *qaldıñlar*, *içtiñizler* 'kaldınız, içtiniz'; emir temenni *qılıñ*, *qılıñızlar* (§ 298); §438-39 da *vaktiñız*, *yoliñızda* 'vaktiniz, yolunuzda' v.b.; menfi: *yedirmeñ*, *yedirmeñler* 'yedirmeyin, yedirmeyiniz'. Vokal ahenginin bir az bozulmasıyla *alsegiz*, *kelsegiz* gibi *-ñız* yerine *-giz* (ince!) geçmesi bazı kimselerce mümkünse de, umumiyetle gerek yazı gerekse konuşma dilinde, G. Jarring'in metinlerinden de anlaşıldığı gibi, *-ñ*, *-ñız*, *-ñlar* katî olarak sabittir. Radloff "Proben" III. ciltteki Kırgız (Kazak) lehçeleri için de *-ñ*, *-ñız* (tasrif ve iyel. ekleri) mes. *aldıñız*, *alıñız*, *alsañız*, *qarañız* 'bakınız', *ayrılmañız*, *qalmañ* 'kalmayın'; *cürüñüz* 'yürüyorsunuz' v.b., sabit olduğu görünüyor.

IV. ciltteki Baraba, Tobol ağızlarından da *-ñ*, *-ñıs* (<*-ñız*) için mes. *bildiñis*, *barsañıs*, *qaytıñıs* 'dönünüz'; *ulturuñıs* v.b. yanında *-ñ-lar* yerine *ñl > ñn* ile *-ñar* mes. *qalıñar* 'kalınız', (Proben IV, 59-13); ve 80-28 de *içkiñ-när* 'içkiläriniz', 43-17 de *ärin-närniñ* 'erkeğiñizin' \tilde{n} 2. ş. üzerine -lar getirilen şekillerle beraber

aynı ciltte Sala Aul ağzında (Kütsim Xan 253 S.). $\tilde{n}\sim g$, yani $-\tilde{n}s$ yerine $-gıs$, $-gis$ şekilleri de kullanılmaktadır. Mes. *tonıgıs* ‘donunuz (elbiseniz)’, *ümrıgıs-nı* ‘ömrinizi’ (akk.), *yıñıgıs* ‘yeniniz’; *alıgıs* ‘alınız’; *ülıgıs* ‘oğlunuz’; aynı cildin 303. S. de Tümen ağzı için de mes. *barıgıs* ‘varınız’, *tsatırıgıs-nı* ‘çadırınızı’, *kürsägıs* ‘görseniz’; 371 S. de Kalmaklar Aul metinlerinde de *barıgıs*, *äytıgıs* ‘aytınız (söyleyin)’, *ıdıgıs* ‘idiniz’, *yatıgıs* ‘yatınız’, *qaysıgıs-nıñ* ‘hanginizin’ v.b. vardır.

Proben V. ciltteki Kara Kırgız (Kırgız) metinlerinde bu tasrif, iyelik ve temenni emir ekleri, IV ciltte olduğu gibi $-\tilde{n}s$, $-\tilde{n}$ şeklindedir, mes. *alıñıs*, *aldıñ*, *bıldıñıs*, *çıqtıñıs*, *kirdıñıs*, *bilbeseñıs* ‘bilmeseniz’ v.b.

Bunlarla beraber Proben III, IV, V. cildin metinlerinde $\tilde{n}\sim g$ bazı münferit kelimelerde mes. *calgız* ‘yalnız’ <*yalañuz*, ş. zamirlerinin datif halinde, III-257-11 *oğan* ‘ona’ <*oña-n*; 259-6 aş. *sağan*, <*saña-n* ‘sana’ 327-10 *mağan* <*maña-n* ‘bana’, sonseste bir nevi $-n$ istikamet ekiyle görülmektedir. Fakat IV. ciltte de tesbit edilebildiği gibi bunların yanında daima bir ağız farkı olmak üzere, hattâ aynı ağızda da mes. IV-51-18 *mağan*, aynı yerde 51-20 *maña*, 53-16 *aña* v.b. karışık olarak mevcuttur.

§ 9. Muhtelif misallerden anlaşıldığı gibi \tilde{n} sesi ta eskiden $n\sim\tilde{n}$ şeklinde bazı ağız farkı veya herhangi bir fonksiyon olarak mevcut gibi görünüyor. Mes. Dede Korkut’ta *goñşu*, Caferoğlu An.Dial. II. Çor. *goñşu* ‘komşu’ için; Uygurcada AGGr *miñü* ‘binek hayvanı’, halbuki aynı yerde eski lehceler için de *min-*, *mün-*, *bin-* n sesiyle de verilmektedir. §2 de de temas ettiğimiz gibi bu \tilde{n} ’ların sonseste olanları bazı lehcelerde $-n$ olmuşsa da (Yakutçada umumiyetle eski $\tilde{n}>n$, fakat bunun yanında bazı nazal vokaller \tilde{n} ’la telâffuz edilmektedir) Proben IV, V, Kazak Kırgız lehcelerinde mes. IV, 76-4 aş. *täräñ*, 89-2 *tiräñ* ‘derin’ *yüñ* ve akkuzatifi 65-2 aş. *yüñnü*, *tüñnük* ‘pencere’ (<*tün-lük*); 62-3 aş. *mıñañ arı* ‘bundan arı’ gibi assimile edilmiş *dan* ablatif ekinin yine bir çok yerlerde, meselâ Abakan lehcelerinin abl. de $-nañ$, $-näñ$ v.b. $-n>-\tilde{n}$ olduğu sabittir. Proben IV-60-10, 21 *anañ* <*andan*, *yalañ ayaq*, *yalañ baş*; Kara Kırgız Proben V 334-740 *qalıñ yurt*, Yudahin’de *qalıñ* kalın ve Raquette “English Turki Dictionary” de *bostañ* ‘bostan’ gibi kelimelerde, yeni lehcelerde sonseslerde bir nevi *nazalleşme* görünmesi bilhassa şayanı dikkattir ve bunlar *buluñ* ‘köşe,

bucak' gibi eski kelimelerde de $-\tilde{n}$ (mes. Uyg.)le yazıldığı halde eski \tilde{n} olmalarıcab etmez.

§ 10. Yazı ve konuşma dilinde ta eskiden $\tilde{n} \sim \tilde{g}$ (q, k) değişimi nasıl sabit ise, yeni lehcelerde bilhassa Altay ve Abakan lehcelerinde bunun aksine olan bir inkişaf $\tilde{g} \sim \tilde{n}$ hâdisesi tespit edilebiliyor. Şüphesiz bunu her görünen kelimedede, eski yazmalarda da bu sesler karışık yazıldığından, iddia etmek kabil olmaz. Fakat umumi olarak yazı dili esas alındığı ve ekseri lehcelerde de g sabit görüldüğü zaman, buna hiç olmazsa bir yeni fonetik hâdise diyebiliriz. Meselâ: Proben II de Abakan ağızlarının ve diğer bazı ağızların karıştığı metinlerde S. 1 kardeş için *tuñma* < *toğma*; 379-10 da *sıñ-* < *sıg-* (ve *sıy-*) yerinde aynı fiilin menfisi *sıñmas* 'sıgmaz', yine aynı yerde *eñis* 'yüksek, büyük' Raquette Ş.T. *igiz*, Rdl. lûgatinde *ägis*, *ägüs* Uyg.-ca için *ägiz* Çag.; Tub. Tel. *äs* şekilleri vardır. Aynı ciltte 393-496 *nañmur* 'yagmur', tasrif ve iyelik eklerinde ($-\tilde{n}$ lar yerine olsa gerek!) $-\tilde{n}$ ardır, mes. 107 S. 677 *päriñär* 'veriniz-'; 377-6 *tuduñar* 'tutunuz', *palğañar* 'baglayınız', *alıñar* 'alınız'; fakat bunların yanında 122-1179 *qalıñ-lar*, *keliñler* de vardır. Bu $-\tilde{n}$ ar şekilleri her yerde \tilde{n} lar-dan gelmemesi ihtimali pek mümkündür, çünkü bu lehcelerde rhotacisme var bu ve şekil de $-\tilde{n}$ iz, \tilde{n} az > $-\tilde{n}$ ar olması çok muhtemeldir, nitekim: S. 467-3013 *estip cörgän sirär eskäziñärbä?* 'iştirip yürüyen sizler iştiriniz mi' cümlesindeki *sirär* katî olarak rhotacisme'dir. Bunun gibi S. 5-130: *polcañzar* < *bolacak-sız* 'olacaksınız'da da katîdir. Şu halde tasrifde görünen bu \tilde{n} 'lar da *secondaire* teşkiller olabilirler, yani \tilde{n} evvelâ g sesine geçmiştir, $g \sim \tilde{n}$ sonradan ikinci bir merhale olarak ortaya çıkmıştır. Bu ağızlarda $-\tilde{q}$ aq ile teşkil edilmiş partisiplerin şahıs eklerinde $q \sim \tilde{n}$ gibi tesir bırakan bazı misallere de raslanmaktadır: mes. S. 9-265 *sän no kizi polcañ-sıñ* 'sen ne kişi olacaksın (sen kimsin?)'; aynı y. S. 268 *adı käm polcañ* 'adı kim olacak (adı ne?)'; S. 7-204: *polcañ-ma* < *bolaçak-mı*, veya *bolaçağıñ-mı* 'olacak mısın'; *atçañ-ma* < *ataçak-mı* veya *ataçağıñ-mı* 'atacak mısın'; S. 64-714 *polcañ-mın* < *bolaçaq-mın* 'olacağım' misalinde $q \sim \tilde{n}$ gibi görünüyor, fakat yazı dilinden uzak bir ağız olduğuna göre $-\tilde{c}$ aq-ñ, \tilde{n} 2. ş. ile kaynaşmış bir teşkil de olabilir. Bundan başka Proben II metinlerinde diğer Kazak Kırgız ve Sibiryâ lehcelerinde olduğu gibi $-\tilde{d}$ an ablatifleri $-\tilde{d}$ añ, $-\tilde{n}$ añ, $-\tilde{n}$ añ mes. 8-251 *çandañ* 'yandan', S. 212-1340 *qolınañ* 'kolundan'; ile için *bınañ* ve *minäñ* < *bir-ilen*, S. 270-693 *sen-minäñ* < *sen-birlen* 'senle'; *bınañ*: S. 455-2587 *abañ qolı-bınañ pärzin mä* 'baban koliyle (eliyle)

versin bana' sonseste nasal $-ñ$ ile telâffuz edilmektedir. Bu $-ñ$ 'lar belki de genetik kontraktionlarından analogie yoluyla töremiştir. Meselâ: 9-273 *māñ* < *māniñ* yerinde, 13-414 *sāñ* < *sāniñ* yerinde; 63-696 *kirāñ-mā* 'giresin-mi' gibi kelimelerde $ñ$ artık bir eki temsil etmektedir.

Aynı II. c-te $ñ \sim ğ$ mes. *tāgir* < *teñri* 'tanrı'; *sāgū* ve vckalleşmiş *sā* 'sana', *sıgar* < Uyg. *sıngar* 'taraf', *çağıs* < *valñız*, *sōk* < Uyg. *söngük* v.b. vardır.

§ 11. Proben IX. cildin metinleri Abakan, Karagas, Urenhay lehcelerinden ibaret olduğundan, yukarıda bahis edilen hususiyetler hemen hemen aynıdır. Burada da ablatifler $-nañ$, $-nāñ$ ve ilen için de sones $-ñ$ olan $-lāñ$ mes. *ikkölāñ* (273-126) < *ikegü-len* 'iki ile', 230-237 *törtölāñ* < *tört-egü-len* 'dört ile'; *oñ soñ* (Karag. 618 S.) 'ondan son(ra)' v.b. dir. Şahıs zamirlerinde *mağa*, *sağa*, *sā*, *ā* (*aña*) gibi *g* ile ve vokalleşmiş şekillerin de bulunması, aynı zamanda yine $k \sim ñ$ için mes. *iñi* 'iki'; *iñiški* 'ikinci'; *on iñi* 'oniki', *iñizi* 'ikisi'; *iñän* < *ikä-gü-n* 'iki beraber (topluluk)'; *öñä* 'öğey'; S. 624-57 *ñāş* 'ağaç', Urenhay S. 27 de aynı kelime *iñāş* $ç \sim ş$ tesiriyle incelmış; *tegir* < *teñri* 'tanrı'; tasrif eklerinde 2. ş. $-ñar$ yanında *ār* müşahede edilebilir. Mes. Sag. 225-101 *aziñar* 'açınız', *suğarıñar* 'su veriniz, sulayın'; 224-58 *ağıl periñär* 'akıl veriniz'; fakat aynı yerde de şartla: 223-44 *kelzär* 'gelseniz'; verb substantif (cevher fiili) *keräksär* 'gereksiniz' v.b. Karagas: 629-14 *tañarğa çärläp-çidiñar*, *palñar palıqtap çinär* 'dağlara yerleşiverin, balıklarınızı tutup yeyin' gibi cümleden de görüldüğü gibi $ğ \sim ñ$ ve rhotacisme öbür cildin metinlerindeki aynıdır. Urenhay metinlerinde bu $-ñar$, $-ñız$ ve $-ğız$ yerine geçtiği halde tasviri fiillerde rhotacismele $-ğar$ mes. S. 128-944: *salıp-ıdığar*, *çadap-ıdığar* 'salı-verin, yatı-verin' (yukarıda *çid-*, burada *ıd-* 'gönder-' tasviri fiildir) kullanıldığı da tesbit edilebilmektedir. Böylece bir kaç lehceden müteşekkil olan bu IX cilt, bazı ağız farkları ile tam bir vahdet arz etmez, fakat $ğ \sim ñ$ ve bunun teferruatı oldukça hâkim bir durumdadır, sonseslerde de âlelâde isimlerde dahi $-ñ$ mes. *qarañ* 'karanlık', *puluñ* 'köşe, taraf' (Uyg. *buluñ*) bilhassa *g* önünde *qañğa* 'hana' (içseste) v.b. çok raslanmaktadır.

§ 12. Tarih bakımından biraz eski de olsa Castren'in gramerinde (A. Schiefner, Alexander Castren's Versuch eines Koibalisch u. Karagassischen Sprachlehre, St. Petersburg 1857) de bunlar gayet bariz olarak tespit edilmiştir. S. 3, § 7-9 da $ñ \sim ğ$ sonseste birbirinin

yerine geçiyor, § 22 $\tilde{n} \sim k$ aynı durumdadır denmektedir. Mes. *cüräk*, *cüräñ*³ ‘yürek’, *cilëñ*, *cilëx* ‘ılık’, *cileñ*, *cilig*, *cilex* ‘ilik’ önseste bir nevi *t*- sesi bir çizgiyle gösterilmiş *y*-’den değişmiş bir sestir. $-\tilde{n}$ sonsesle *qadeñ* ve *qādeñ*, ‘kayın’; *ultuñ* ‘pençe’; $\tilde{n} \sim m$ ile *tuluñ* ‘saç örgüsü’ (bk. *tulum* Kom.Kır.Bar.); ve ablatif *-dan -tan* yerine *-dañ*, *-däñ*, *-tañ*, *-täñ* mes. *qaydañ* nerden’ diğer metinlerde de olduğu gibi; *-diñ*, *-tiñ* şühudi mazi şekilleri de sabittir. 2. ş. iyel $-\tilde{n}$ mes. *atañ* ‘baban’, cemi *atañar* ‘babanız’ belki de yukarıda zikredildiği gibi *secondaire* bir teşkildir. Bunun yanında içseslerde $\tilde{n} \sim \dot{g}$ *cañas*, *calgas*, *calges* ‘yalnız’, *tuñma* ‘kardeş’ <*toğma*, *mañat*, *mağat* ‘muhakkak’; ş. zamirlerinin datifinde Koyb. *mağa*, *sağa*, *āğa* olduğu gibi, Karagascada dahil olmak üzere yine vokalleşmiş *mā*, *mä*, *sā*, *sä*, *ā* lar ve işaret zamirinde *buğa*, *boğa* ‘buna’; Metathese ile *tañma*, *tañba* ‘damga’ (Bk. Kzk. *eñbek* <emgek ‘sıkıntı’) v.b. $\dot{g} \sim \tilde{n}$ mevcuttur.

§ 13. N. P. Dırenkova’nın “Şor dili grameri”nde⁴ verdiği misallerde daha ziyade (öbür metinlerde de olduğu gibi) $\tilde{n} \sim \dot{g}$ değişimi münferit kelimelerde raslanmakta, tasrif ekinde \dot{g} sesi vokalleşerek *-ğar* yerine *-aar* olmaktadır ki, rhotacismele beraber <*-ñız*, kısmen de *ñlar* şeklinden değişmişe benziyor. Mes. § 112 de *-ñız* 2. ş. cemi yerine *-aar*: *köraar* ‘görünüz’, *şığaar* ‘çıkınız’, *polaar* ‘olunuz’, *turaar* ‘durunuz’, *peraar* ‘veriniz’, *ölaar* ‘ölünüz’, *çöraar* ‘yürüyünüz’; aynı maddede *-a* ile biten fiillerde *-laar* ekiyle misaller verilmektedir ki, acaba metathesele *-ñ-lar*’dan mı husule gelmiştir, veya *-ğa-la-ñız*⁵ şekli mi büzülmüştür? Mes. *oynalaar* ‘ oynayınız’, *iştelaar* ‘işleyiniz’, *tölelaar* ‘töleyiniz (ödeyiniz)’, *körbelaar* ‘görmeyiniz’, *şıkpalaar* ‘çıkamayınız’, *nanmalaar* ‘dönmeyiniz’ (*yan* ‘dön-’); şart ve şühudi mazi 2. ş. cemi *-aar* § 118 de: *siler şıksaar* ‘sizler çıksanız’, *körsaar* ‘görseniz’, *surazaar* ‘sorsanız’; § 121 de: *poldiñ* ‘oldun’, *poldaar* ‘oldunuz’, *polbadaar* ‘olmadınız’ <*pol-d-aar*, *pol-ma-d-aar*; *sıñız* ş. eki yerine de *-zar*, *-zer* mes. *polğanzaar* <*bol-ğan-sıñız* ‘olansınız (olmuşsunuz)’; § 156 da *körüp alarzaar* ‘görüp alırsınız’, *albasaar* ‘almazsınız’; § 112 de *nanğayzar* <*nan-ğay-zar*, ‘dönersiniz’, *kül-gey-zer* ‘gülersiniz’. § 15, 2. ş. müfrette $-\tilde{n}$ sesi sabittir, mes. *içeñ* ‘annen’, gen. *içeñ-niñ* ‘annenin’;

³ c=ts. Belki bizim $\dot{ç}$ sesiyle okumalıdır.

⁴ “Grammatika şorskogo yazıka” Ak. Nauk. 1941, Leningrad, Moskva.

⁵ *-gala-*, *-gula-*, Türkiye türkçesinde *-ele-* tekerrür (frequentatif) fiilleri mes. silkele-, serpele- bir çok lehçelerimizde vardır.

bu 2. ş. *lar* cemi ekine eklenerek *-ñz* yerine geçer: *qol-lar-iñ* 'kolunuz', *köl-ler-iñ* 'gölünüz'. § 23 te: *-dañ*, *-nañ* ablatif eki olarak gösterilmektedir ki diğer Altay ve Abakan lehcelerinde olduğu gibidir. § 20 den *ğ~ñ~n* mes. *oğlı-ğa*, *oğlınga*, *oğlına* 'oğluna' her üç çeşidinin de olduğu anlaşılmaktadır. Bunun yanında Dırenkova gramerinde aynı maddede ş. zam. datif *mağa* ve *maa*; § 45 te *sağa* ve *saa*, *ağa* ve *aa*, *po* ve *poğa* 'buna' *ñ~ğ~vokal*, veya *ñ~ğ* mes. *tegri* <teñri, *nağbur* ve *nañbur* 'yağmur', § 34 te: *sleridiñ ürgediçig-be* 'sizin öğredicin(iz) mi?' gibi değişmelere raslanmaktadır.

§ 14. W. Radloff'un II. cildinde Abakan lehceleri arasında olan Kızıl lehcesi üzerinde A. J. Joki tarafından bir lûgatçe neşredildi ("Wörterverzeichnis der Kyzyl-Sprache" Helsinki, 1953, *Studia Orientalia XIX*). Burada da *ñ~ğ~vokalleşme* Kızılcağa yakın bulunan diğer lehçelerdeki gibidir. Mes. S. 6 *xayniña.r xağaz alda.r* 'hanginiz kâğıt aldınız'; yani hem *-ñar* hem de *-aar* sekilleri 2. ş. için mevcuttur. İçseste: S. 12 de *xis tuñma* 'kız kardeş'; S. 13 de *ır* 'akşam, akşam üstü' <*iñir* Uyg. v.b; *ır-* 'eğir-' <*eñir-*, *egir-* v.b.; s. 17 de *mägä*, *mäga* 'bana'; *nañmir* 'yagmur'; *nä* 'yeni' <*yaña* <*yañi*; *näx* 'yanak' <*yañaq*; *nix* 'yen' <*yeñ*; sonseste *-n*'lar: *tërä.ñ* 'derin', *pulu.ñ* 'köşe, bucak'; abl. için de *-dañ*, *-nañ* mes. *menä.ñ* 'benden' v.b. kelimeler mevcuttur.

§ 15. W. Radloff'un, *Proben I* deki Altay lehcelerinde *ñ~ğ* sesi yukarıda söylenilenlerin hemen hemen aynıdır. Burada da sonses *-ñ* genetik ve ablatiflerde (*-miñ* ve *-dañ*, *-nañ*) mes. *ölümñäñ* 'ölümünden', *qardañ* 'kardan', *qaydañ* 'nerden'; ile edatı *minäñ* <bir-le-n mes. S. 212-1 *tiji-minäñ* 'dişi ile' dir. Yeni lehçelerde ekseriya *-n* olan *-ñ* bazı kelimelerde eski lehçelerde olduğu şeklinde (her halde yeni bir nazalleşme!) mes. *qalıñ*, *otuñ*, *teriñ*, *qayıñ* 'kalın, odun, derin, kayın' v.b. görünmektedir. 2. ş. müfret tasrif eklerinde *-ñ aldıñ*, *aytpadıñ*, *polzoñ*, *päräziñ-bä* 'aldın, aytmadın, olsan, veresin mi (veriyor musun)' v.b. gibi sabittir, cemi *-ğar*, bazan da *-ñar* kullanılır, 'mes. *käligär*, *päriğär*, *çığığär*, *parığär*, *täp-yazıñar* 'geliniz, veriniz, çıkınız, varınız, deyip yazınız', *uyaldığär* 'utandınız' v.b. gibi.

Bunun gibi Altay lehcelerinden Oyrotçada da (bk. I. N. Argov Grammatika, 1935, Novosibirsk) aynı şekilde mes. *barığär*, *bilip alığär*, *oltırğär* 'varınız, bilip alınız, oturunuz' gibi *-ğar* cemi ekleri kullanılmaktadır.

§ 16. Radloff lûgatinden de tespit edilebildiği gibi $\tilde{g} \sim \tilde{n}$ değişmesi tek tük bir çok lehcelerde vardır, mes. Kır. *sıñsı-*; Şor. Sag. *sıñzı-*; Kaz. *sıñşı-* ‘feryad et-’ her halde Uygurcada da olan *sıqıl-* ve *sıqış* ‘sıkıntı’, *sığıt*, *sığta-*, *sıqta-* ‘feryad et-’ fiilinin kökü olan *sıq-*, *sığ-* dan gelmektedir. Bunun gibi Uygurcada *ağna-* ‘yuvarlan-, devril-’, Leb. Şor. Sag. Koyb. Küär. *añnan-*; Alt. Tel. Kumd. *añdan-*; herhalde bunun kökü olan Çag. Ot. *ağ-* ‘eğil-, kay-’, Kaz. Kır. lehcelerinde $\tilde{g} \sim u$ ile *au-* ‘devril-, düş-’ ve bunun da türlü türlü teşkil-leri mes. Kaz. Çag. *aualan-* ‘yuvarlan-’ (Kaz. ince *evelen-* de var); Kır. Krm. *auna-* <*agna-*; yine Kaz. *auş-* ‘eğril-’ bir tarafa kay-’; isim olarak ta *auş* ve Kaz. Tob. Kur. *auq* ‘kısır zaman’, *auq auq* ‘bazan’ (Rdl. her nedense bunu Ar. *vakt*, *avkat*’tan töretmek istemektedir), $g \sim v \sim u$ değişmeleri için bk. Oğuz Qağan 166 ya.

Yine bu $\tilde{g} \sim \tilde{n}$, $g \sim v$, $\tilde{n} \sim y$ değişmeleri için ‘sakız’ kelimesi Alt. Tel. *sañs*; Şor. Leb. Tob. *sağıs*; Kaz. Kır. *sağız*; ‘saksığan’ kelimesi için Alt. Tel. *sañsқан*; Şor. Leb. Küär. Uyg. *sağısқан*; Çag. *saqızğan*; Kaz. Kır. *sausқан*, Kaz. *sayısқан*; KSz. XII. Kum. Balk. *sabusğan*; Söz Derl. *sağsaq*, *sāsaq*; Eski Türkçede *siñil* ‘küçük kız kardeş’ Çag. Ot. Kur. aynı, fakat Tel. Kmd. *siyin* $\tilde{n} \sim y$ ve $l \sim n$ ile, Rdl. lûgatinde diğer lehcelerde: Leb. *sinä*; Alt. Kumd. *sini*; Tar. *siñni*; Kar. T. Kır. *siñli*; Kır. *siñdi* tahaccür etmiş iyel. 3. ş. ile görünmektedir.

§ 17. Karaçay ve Balkarçada $\tilde{g} \sim \tilde{n}$ değişmesi oldukça geniş bir yer işgal etmektedir (bk. §8). Bir çok yerlerde $\tilde{n}\tilde{n}$ geminationu, bu cümleden ş. zamiri datiflerde de *añña*, *sañña*, *mañña* kullanılmaktadır. Kaide olarak bir nazalden sonra, galiba bir artikülâsyon müşkülü yüzünden \tilde{n} ilişmektedir. Böylece bütün -*ğa* datifleri ve -*ğan* partisipleri bu nazalle beraber -*ñña* ve -*ññan* olmaktadır, mes. KSz X: *oñña* <*oñ-ğa* ‘sağa’; *oññe* <*oñ-ge* ‘başka’; *biçeññe* <*biçeñ-ge* ‘kuru ot toplamağa’; *küññe* <*kün-ge* ‘güne’; *toñña* <*ton-ğa* ‘dona’, *körüññen* <*körün-gen* v.b. Yine bunun gibi $ng \sim \tilde{n}\tilde{n}$ hâdisesi -*gı* eklerinde ve umumiyetle bütün içseslerde, fonetik değişme veya herhangi bir analogie ile (mes. ş. zamiri datiflerinden!) yaygındır. Mes. *alıññı* <*alın-ğı* ‘öndeki, birinci’; *soññukün* ‘cumartesi’, *özeññi* <özengi, *iññir* Uyg. *ingir*, *iñir* ‘akşam, alaca karanlığı; *keññeş* <Uyg. *käñäş* ‘istişare’. Bazı kelimelerde -*ñl*, *nl* > $\tilde{n}\tilde{n}$: *aç qaraññı* <aç karınlı; *qataññı* ‘zaif’; <*qat-* ‘kurut-’; fakat *mg* > *mñ* KSz XII *qumñan*, *tamña*, <*qumğan* ‘su kabı’, <*tamğa* ‘damga’ ve *damña* ‘leke, damla’. Eski *gm* bu

lehceye göre, $\tilde{n}m > \tilde{n}\tilde{n}$ mes. bizde yağmur olan kelime KSz XIII de *yaññur*, KSz X da *caññur*, üstelik $ng \sim \tilde{n}\tilde{n}$ olması tabiidir. Bunun yanında bu lehcelerde $\tilde{n} \sim y$ de var, ve şiveler içinde değişebilir de, mes. KSz XII Kum. Balk. *teññiri* 'teñri'; *yayaq* < *yañaq* 'yanak'; KSz X da *teyri* (Karaçayca) ve *cayaq* v.b. $k \sim \tilde{n}\tilde{n}$, $g \sim \tilde{n}\tilde{n}$ içseslerde çok sarih olarak KSz X, XII de *çuññur*, *çoññur* 'çukur'; X *çoññurçxa* 'yonga', 'yonca'; Rdl. Kkr. *yonurçqa*; Kaz. *yomoçqa*; Osm. Çag. *yonqa*, Çag. *yonuçqa*; *ceññircxe*, *ceññirtxe* 'çekirge'; Kaz. *çikirtke*; Rdl. Osm. *çägirgä*, Kar. T. *çägirtke*, Tel. *çägärtki* kelimelerinde tesbit edilmektedir. Fakat bunlarla beraber lehcelerde pek çok değişen gölge kelimesi Uyg. -cada *köligä*, Karaçaycada *köläkkä* şeklinde içseslerde *kk*'yı muhafaza etmektedir; bu kelime bazı yerlerde \tilde{n} ile mes. Tar. *kölänki*; Kır. *kölüñkö*; Alt. Tel. *kölönö*; Kkr. da ise *kölökö*; Şor. Sag. *köläk*; Tel. *kölögö*; Tub. Tel. *kölgö*; Kaz. *külege*; Bar. *kölötskü* şekillerindedir.

§ 18. Türkçede umumiyetle ses taklidi (onomatopée) kelimelelerinde \tilde{n} sesi dikkati çeker, bunlar için her lehceden misaller vermek kaabil olduğu gibi bunların arasında $\tilde{n} \sim g$, $\tilde{n} \sim q$ lara da raslanır, *añır-* ve *aqır-*, Uygurcada olan *mañra-*, *müñrä-* için Türkiye Türkçesinde 'böğür-'; Karaç. *qañğulda-*, *qaññulda-*, *qañqulda-* mukabili: Kır. Kkr. Kaz. *qaqulda-*; Osm. *qaqırda-*; Kır. Kom. Kaz. *qaqır-* gibi.

§ 19. Karayimcada ancak bazı \tilde{n} lar, mes. *g* önünde *buruñğı*, *qarañğı* 'daha evvel, karanlık' ve *yeñ* 'yen' gibi muhafaza edilmiştir. Diğerleri bir taraftan Türkiye Türkçesinde olduğu gibi *n* veya Karaçaycada da görüldüğü gibi *y* sesine geçmiştir. Böylece 2. ş. müfret ve cemi $\tilde{n} \sim y$ (bk. T. Kowalski Karaimische Texte S. XXXI-2) *bardıy* < *bardıñ*, 'vardın', *keldiyiz* < *keldiñiz* 'geldiniz', *körsey* < *körseñ* 'görsen', *barsayız* < *barsañız* 'varsanız'; iyelik: *kuçuy* < *küçüñ*, *qoluyuz* < *qoluñuz* 'gücün, kolunuz'; atey < *atay* < *atañ* 'baban'; içseste de: *yayax* < *yañaq*, *muyayğan* < *muñ-ay-ğan* 'kederlenmiş'.

Bu Karayim Troki lehcesiyle Anadolu'nun bazı ağızlarındaki $\tilde{n} \sim y$ geçişi (mes. Kemal Edip "Urfa Ağzı" 1945, İstanbul, TDK) müşterektir. 38 S. de *gendiy* 'kendin' < *kendiñ*; *gendiyiz* 'kendiniz' iyel. 2. ş.; 42 S. de şühudi mazi. *kırdıy*, *kırdıyız*, *kırdıysay* < *kırdıñ*, *kırdıñız*, *kırdıñ-sañ* şartla beraber; 56 S. de *aparsaydiy* < alıp barsa idiñ v.b. gibi. Fakat tek tük mes. *ög*, *öñ*, *öñk* 'ön' şeklinde değişen sesler de vardır.

§ 20. Cenup lehcelerinden Azeride, $\tilde{n} \sim g$ değişmesi için mes.

A. Caferoğlu Dissertation 1930, MSOS, *yalgız* < yalañuz, daha ileri bir merhale olan vokalleşmeler § 67 de *tāri* < teñri, *mā*, *sā* 'bana, sana', § 68 de *gönül* için *koñul*, cemisi *kounar*, akk. *kounu* vardır. Yine bunun gibi $\tilde{n} \sim \tilde{g} \sim w$ yarı vokale geçme H. S. Szapszal "Proben aus dem pers. Azerbaidshan" S. 53 de (A.v. Gabain "Turkologie in Polen" The Polish Bulletin of Oriental Studies, vol. II, Warsaw 1938) *başıña* yerine *başuwa* < *başinga*, *-inga*, *-ığa*, *-ıwa* örneğini verebiliriz.

§ 21. Türkiye Türkçesinin yazı dilinde gerek genetiklerde gerekse iç ve sonseslerde \tilde{n} 'lar bana, sana, onun evinin, yün, kalın, kayın v.b. gibi *n* olmuştur. Eski Osmanlı metinlerinde bariz bir şekilde \tilde{n} yazıldığına göre o devirde, halâ da Anadolu'nun bir çok yerlerinde görüldüğü üzere \tilde{n} sesi genetik, iyel. 2. ş. ve tasrif eklerinde diğer yazı dillerinde olduğu gibi sabit kalmıştır. Gerçi bazı metinler \tilde{n} yerine *n* yazarlar, bunlar mahallî şiveye uyan müstensihlere ait bir özellik olmuş olsa gerek. Şüphesiz ki bugünkü lehceler birçok fonetik hususiyetler arzettiği gibi, eski devrin şive ve lehceleri de (Bk. AGGr. §. 1) buna benzer ses ayrılıklarına daima sahip olmuşlardır. Bugün yazı ve edebî konuşma dilinde \tilde{n} sesi ancak *n-g*, *n-k* bitişiğinde mes. hangi, sanki, yankı, seninki, onunki, kırlangıç, başlangıç, çingene, çengel; *n-g* sesini içine alan ses taklidi kelimelerinde mes. tangır tungur, zangır zungur, şangır şungur, çingır çingır v.b.da duyulmaktadır.

§ 22. Anadolu Ağızlarında bu \tilde{n} değişimleri, diğer yazı dilinden uzakta kalan Altay ve Kıpçak lehcelerine muvazi olarak yer yer çeşitli şekillerde görülmektedir. Mes. A. Caferoğlu yayınlarından Güney-Doğu *ağnat*- < *añnat*- < *añlat*- 'anlat-' $\tilde{n} \sim \tilde{g}$, Anad. Ağızlarından Niğde: *bağa* < *baña* 'bana'; aynı yerde *añar* 'eğer'; Tunçeli bana, sana yerinde *baañ*, *sāa*, hattâ 129 S. 11 aş. *sahañ* $\tilde{n} \sim \tilde{g} \sim k \sim x$, bu *-x* için Terekemelerde (Doğu İller.) *sağ* 'sag' ve Terekeme Kar. *behén*, *behén* 'bana', Kuzey Doğu Ordu: ş. zam. *bā*, *sā*, *ā* 'bana, sana, ona'; aynı yerde vokalleşmeler için: S. 50: *işlediz* 'işlediniz' < *işlediñiz*, *getürdüz* < *getirdiñiz*, 40 S. de *edersöz* < *edersiñiz*, *buldüz* < *bulduñuz* v.b. Yine Sivas Tokat metinlerinde *ög* < *öñ* 'ön', *ögüne* datif 'önüne'; $\tilde{n} \sim y$ için *göylüm* < *gönlüm*, *gönlüm*, 122 S. *atıyñ* < *atıñ-iñ* 'atının'; Anad. Dialekt. I S. 3 *k \sim \tilde{n}*: *diñäl*- 'dikil-'; *bañ*-, *bañır*- 'bağır-'; Anadolu'nun muhtelif yerlerinde aidiyet mensubiyet eki *-ñil*, *-gıl*, baba-

ñıl, ablañıl (F. Giese, Konya); Ö. A. Aksoy Gaziantep ağzı genitifleri: Turgut-gil-in bahçesinde; iyelik eklerinden sonra da 123 S. *dayısıgil*, *dayıñ-gil* gibi eklerde de $\tilde{n} \sim \tilde{g}$ değişebilir. Bundan başka bazı $ny \sim \tilde{n}$ mes. Gaziantep *duñna*, *düñne*, 'dünya'; Malatya Afyon $\tilde{n} l$, *göyün* 'gönül' gibi $y n$ olmaktadır, Mar. ta kısalarak *gön!*. Umumiyetle akıcı seslerle beraber gelen \tilde{n} daha cabuk y sesine geçebiliyor, *diyne*-<diñle-; *soyna* 'sonra' yerine; hattâ bazı yerlerde bunun aksi $n \sim y$ Ayşe yerine Anşa.⁶

§ 23. Gaziantep Ağzında Urfa'da olduğu gibi $\tilde{n} \sim y$ ile beraber, $k, \tilde{g} \sim \tilde{n}$ değişmelerine raslanmaktadır. Mes. Ö. A. Aksoy I 51. S. de $\tilde{n} \sim \tilde{n}k$, *eñk evvel* 'en evvel' <*eñ* <*añ* ve *ñk*> h , sanki > *sañi* gibi tek tük kelime yanında $\tilde{n} \sim y$ daha mebzuldür. 50 S. de iyel. 2. ş. *seniñ eviyiñ kapısı*, evinin <*ev-iñ-iñ*; *kitabıyñ kabı* <*kitab-iñ-iñ*; *gözüyüñ rengi* <*göz-üñ-üñ*; *koluyüñ uzunluğu* <*kol-uñ-uñ*; 51 S. de *sā* <*saña*'sana'; *bā*, <*baña* bunun yanında 137 S. de *beñe*, *señe*, *bene*, *sene* ve *biye*, *siye* vardır. Fiil tasriflerinde 79-80 s. lerde *gördöz*, *bildöz*, *kaldöz*, *oldöz*, *bilsöz*, *yapsöz* <*gördü-ñüz*, *bildi-ñüz*, *kaldı-ñüz*, *oldu-ñüz*, *bilse-ñüz*, *yapsa-ñüz* gibi vokalleşme tespit edilmektedir. Altay ve Abakan lehcelerindeki gibi bazı $k, g \sim \tilde{n}$ için misaller: *teñ tüñ* 'tek tük'; *salañ* 'salak salak'; *deñiş-* 'değiş-', *sañır*, *sār* 'sagır' vardır. Yukarıdaki misallerden de görüldüğü gibi $-\tilde{n}$, sonseste hakim bir durumda ve emir kipi 3. ş. da *sun* yerine *suñ* mes. *otursuñ*, *gelsiñ* 'otursun, gelsin' geçmektedir. Bu $-\tilde{n}$ 'lar 2. ş. \tilde{n} 'ları veya genitiflerle karışarak ,onları örnek (analogie) alarak töremiş olabilirler, Anadolu'nun diğer yerlerinde de $-\tilde{n}$ telâffuzlarının sonses olarak çeşitli şekillere eklenmiş olanlarına raslanmaktadır. A. Caferoğlu Güney Doğu 160 s. *buluyoñ* 'buluyorsun' <*-suñ* 2. ş. eki, *topluyoñ* 'topluyorsun', *deñ* 'diyorsun' *haydıñ* 'haydi'; Gaziantep I, 150 S. *gelseneñiz* 'gelseniz e!' gibi misallerde kontraksiyon ve bir nevi tekrarlama varittir.

Umumiyetle Gaziantep Ağzında 2. ş. $-\tilde{n}$ sabittir. S. 153 de bilir-misiniz yerine *biliñ mi*, görür müsün y. *görüñ mü*, gelirsün yerine *geliñ*; bilirsün y. *biliñ*; gelmezsin y. *gelmeñ*, S. 160 da geleceksün y. *geliciñ*;

⁶ Eski lehcelerimizde de $ny \sim y$, ve bazı $ny \sim n$ lere raslanmaktadır. İbn Mühenna'da Eski Türkçenin *çigany* 'fakir' *çigan* şeklinde yeni lehcelerde *toyaq* 'hayvan turnağı', Elİdr. *toynak* şeklinde ve Kâş. *qonaq* ve *qoyaq* 'bir çeşit kaba darı' her iki şekilde de vardır. Yabancı kelimelerde $\tilde{n} \sim ny$ mes. Uyg. *inyana* Skr. <*jñana* 'Wissen (irfan)'. Bk. AGGr. §§2, 31.

Emir de: *döşeñ* 'döşe', *söyleñ* 'söyle', *görmeñ* 'görme', Şarki ve Garbî Türkistan şivelerinde olduğu gibi ş. eki \tilde{n} yaşıatılmaktadır.

Ekleme: $k, \tilde{g}, v, \tilde{n} \sim \tilde{g} \sim v, \tilde{n} \sim m$ ses geçişleri için de bir çok misal vermek mümkündür. Mes. Gaziantep I-42 S. de menekşe yerine *menövşe*; *göv* 'gök', *düven* 'dükkân', soğan y. *sovan*, soğuk y. *sovuk* ve *sök*, beygir y. *beyir*, buğday yerine *büda* gibi vokalleşmeler; gömlek y. *könek*, Kâş. *köñlek*, Anadolu'nun diğer yerlerinde Edr. *göynek*, Öd. *gönek*; Çankırı *göynek*; Kaz. *külmek* metathese ile; Krm. *gölmek* v.b. bk. M. Räsänen Lautgeschichte S. 201. CC *müñüs*, Kar.T. *muvuş*, *muyuş*, Kaz. *müvüş* 'köşe, bucak'; Eski Osm. YEB 195 *devlingeç*, *devlingeş*, KD *deñlügäç* 'çaylak'; Kâş. *iñir* ve *imir* her ikisi de 'alaca karalık'; Uyg. *süñgük* 'kemik', Çorum *sumuk* 'kemik', Kızılcahamam *sögük* 'göğüs kemiği'; Kaz. *söyek*, Çag. *sümük* Kar.T. *süwäk* v.b.; bunun gibi yine *doñuz* Gaziantep, <*toñuz* Uyg.; Karaç. *toññuz*; Kaz. *duñgız* 'domuz'; $g \sim v$ için Uyg. *kögüz*; Kom. *kövüs* 'göğüs'; $g \sim y$ için: CC 207-7 *degelim* 'deyelim' v.b. göstermek mümkündür, yazımızı daha da uzatmamak için bunlar üzerinde fazla duramayacağız.

§ 24. $\tilde{n} \sim \tilde{g}$ değişimleri için Söz Derleme Dergisinde de çeşitli kelimelere raslanır: *ogat* (Konya) 'düzgün, doğru, dürüst', bundan -ça ekvatifle: *ogaçça* (Edr. Bal.) 'iyice, güzelce'; *ogaçça*, bunun yanında *onat*, *onatça*, *onahça*, *onaçça*, *onaşça* <*oñat* 'düzgün, doğru'. *ögez* (Mal.) *ögüç* evvel, önce, evvelce', <*öñ. eğni, eğil, en* 'üstbaş elbise'. Aynı kelime Proben VI-88-15 *añıl* (Tar) ve G. Jarring Materials I- (III-314) v.b. *igin* ve *igin ayağ*; bazı kelimeler 2-3 değişme ile alınmıştır, mes. *sıgar* (Amasya, Zile, Tokat) 'ayar, denk, eş', *sına* (Yaka, Burdur) 'akran' r düşmesiyle; *sıngar* (Avanos, Kırşehir) 'akran' <*sıngar* 'taraf'; lehcelerde mes. Kaz. 'tek', yukarıda Kazakça için *sayaq, sıyaq* §5de zikredildi. Uyg. *säñir* 'dağ sırtı' Söz Derl. *segir*; $\tilde{n} \sim k \sim x$ için *pahar*, <*piñar*; (bk. Gaziantep I-51 S.de *sahı* <*sanki*). Bunun gibi: *büñelek* (Tokat), *bögelek* (Sivas) 'sinek, böcek'.

Ses taklidi suretiyle meydana gelen kelimeler diğer lehcelerde tercihan \tilde{n} nazal sesle yapıldığı gibi, mes. Uyg. *mañra*- 'böğür-'; Çag. *añrä-*, Kır. *eñrä-* 'feryad et-'; Alt. *añ* 'he' nida yerinde v.b. burada da *mankır-* 'manda böğürmesi', *mank ol-* 'sersemleş-, hayran ol-', *bañ-* ve *bañır-*, *cañ* v.b. hattâ 'o taraf' diye göstermek için Caferoğlu Doğu İll. I *añrı* 'arı' için vardır. Tabii bu çeşit kelimeler için de pek çok misal vermek mümkündür.

Netice itibariyle Türkçede bir kaç nevi \tilde{n} vardır ve değişmeler de herhalde buna tabî olmaktadır. Bunlardan biri eskiden isim yapan ek olmuş, şimdi ekseriya $-n'$ 'ye çevrilmiştir. Bir değeri de $-\tilde{n}$ genetifi, yani bir cinsi bildiren ek halindeki bu 2. ş. mülkiyetlerle de birleşmektedir. Üçüncü bir $-\tilde{n}$ sifata benzer (AGGr. §78) bir ek gibidir; halâ da bu çeşit \tilde{n} Anadolu'da (yeni yapılmış bir teşkil olmakla beraber, dilin inkişafı buna müsait olduğundan) kullanılmaktadır.

İçseslerde olan \tilde{n} 'ların bir kısmı eski lehçelerde dahi mahalli bir telâffuz olmak üzere $-\dot{g}$ ya geçmişlerdir. Bu \dot{g} 'ların bazıları yazılı eserler yoluyla bize kadar intikal etmiştir. Dilin bünyesinde mevcut bir kısım \tilde{n} 'ları yazı dili muhafaza etmiş ve halâ da bir çok şivelerde yaşamaktadırlar. $\tilde{n} \sim \dot{g}$ ve $\dot{g} \sim \tilde{n}$ 'lerin tekrar değişmesi mes. $\dot{g}ız \sim \tilde{n}ız \sim \tilde{n}ar$ yazı dilinden uzakta kalan Altay ve Abakan lehceleri sahasında ses akrabalığı yani seslerin boğumlanma noktalarındaki yakınlığın neticesi olan bir fonetik hâdise olsa gerek. Belki buna mahalli bir ihmalkârlık da karışmıştır.

Ta eski dilden $\tilde{n} \sim \dot{g}$, \dot{g} , $k \sim \tilde{n}$ şeklinde devam edegelen lehçeler vardır ki, bu bir inkişaf halinde olup bazı lehçelerde biraz fazla, bazılarında ancak küçük bir temasla ilerlemiştir. Bu cümleden Kıpçak gurubunda, Altay dilleri ile beraber, biraz fazla inkişafa temayül göstermiştir. Muayyen kelime ve eklere münhasır kaldığından bir fikir olarak ortaya atabiliriz ki, bu sadece fonetik hâdise olmayıp dilin diğer Altay dilleri ile müşterek olan inkişaf cephesini teşkil etmektedir.

Sonsöz olarak şunu da kaydetmeli ki, bu hâdise en çok görünen ve tesbit edilebilen lehçelerde dahi mubalâğa edilecek bolluk göstermemekte, ancak bazı kelimelerde rastlanmaktadır. Her $\dot{g} \sim \tilde{n}$ olmadığı gibi, her \tilde{n} de \dot{g} olmuyor, $\tilde{n} \sim y$ v.b. da aynı durumdadır. ⁷

⁷ Kısaltmalar mesleğe dair diğer eserlerde olduğu gibidir, yalnız şunlar: Rdl. — Radloff lügati, Versuch eines Wörterbuches der Türk-Dialekte, 1893—1911. AGGr — A.v. Gabain "Alttürkische Grammatik" 1941, 1950, Leipzig, Harrassowitz.

ÖzbGGr — A.v. Gabain "Özbekische Grammatik" 1945, Leipzig, Harrassowitz.

YEB — A. Gölpınarlı, Yunus Emre Hayatı, İstanbul, 1936.

KD — A. Zajaczkowski "Kelile ve Dimne" Krakow, 1934 Ak. Um. olacaktır.